

alır. 3. *Naşîhatü'l-mülûk* (*Neşâyihü'l-mülûk*). Sa'dî'nin dostlarından birinin isteği üzerine hükümdarlara öğüt vermek amacıyla kaleme alınmış nazımla karışık bir risâledir. 4. *Risâle-i 'Akl u 'İşk*. Sa'ded-din Netanzî'nin akıl ve aşkla ilgili sorusuna Sa'dî'nin sade bir dille verdiği cevaptır. 5. *Risâle-i Enkiyânû*. Yöneticilerin, hükümdarların davranışlarına dair bilmesi ve uyması gereken bazı hususlarda Enkiyânû'ya verilen öğütlerden ibarettir. 6. *Meccâlis-i Pencgâne*. Farsça ve Arapça şiirlerle karışık olarak muhtemelen Sa'dî'nin vaazlarından oluşan, âyet ve hadislerden faydalanılarak yazılmış beş meclisten ibaret bir eserdir. 7. *Risâle-i Şelâse* (*Takrîrât-ı Şelâse, Se Risâle*): *Su'âl-i Şâhib-dîvân, Mülâkât-ı Şeyh bâ Abaka Han, Risâle-i Şemseddin Tâzi-gûy*. Sa'dî'nin *Külliyyât*'ında bulunan bazı risâlelerin Sa'dî'nin telifi mi yoksa ondan aktarılan rivayetler mi olduğu kesin şekilde bilinmemektedir. Sa'dî'nin eserleri külliyyat halinde veya müstakil olarak defalarca basılmıştır. *Külliyyât*'ın en önemli neşirleri Abbas İkbâl-i Âştîyânî (Tahrân 1317 hş./1938), Muhammed Ali Fûrûgî (Tahrân 1320), Abdülazîm Karîb (Tahrân 1330 hş./1951), Müzâhir Musaffâ (Tahrân 1340/1961), Halîl Hatîb Rehber (Tahrân 1348/1969) ve Hasan-ı Enverî (Tahrân 1384 hş./2005) tarafından gerçekleştirilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Sa'dî-i Şîrâzî, *Külliyyât-ı Sa'dî* (nşr. M. Ali Fûrûgî – Abdülazîm Karîb), Tahrân 1381 hş., s. 80, 919-921, 923-925; Safâ, *Edebiyyât*, III/I, s. 584-613; III/II, s. 1217-1219; *Mecmû'a-i Makâlât-ı 'Abbâs İkbâl-i Âştîyânî* (nşr. M. Debîr-i Siyâkî), Tahrân 1350/1971, s. 473-492; Ali Deştî, *Kalem-rov-ı Sa'dî*, Tahrân 1364; H. Massé, *Essai sur le poète Sadi*, Paris 1919; a.e.: *Tahkîk der Bâre-i Sa'dî* (trc. Gulâm Hüseyin Yûsufî – M. Hasan Mehdî-vî Erdebîlî), Tahrân 1369; Mansûr Restgâr-ı Fesâî, *Makâlât-ı der Bâre-i Zindegî ve Şî'r-i Sa'dî*, Tahrân 1375; *FME*, s. 168-201; M. Nazî Şahinoğlu, *Sa'dî-yi Şîrâzî ve İbn Teymiyye'de Fert ve Cemiyet İlişkileri*, İstanbul 1991; a.mlf., "Sa'dî'de Tasavvuf", *EFAD*, X/1 (1979), s. 223-241; Sîrûs-ı Şemîsâ, *Seyr-i Gâzel der Şî'r-i Fârsî*, Tahrân 1373; *Zîkr-i Cemîl-i Sa'dî*, Tahrân 1373 hş., I-III; Abdülhüseyin Zerrînkûb, *Bâ Kârûân-i Hulle*, Tahrân 1374 hş., s. 243-260; Hücetî, "Sa'dî der Şîbh-i Kârre", *Dânîşnâme-i Edeb-i Fârsî: Edeb-i Fârsî* (nşr. Hasan Enûşe), Tahrân 1380, IV, 1386-1398; M. Gulâm Rîzâî, *Sebkşînâsî-yi Şî'r-i Fârsî ez Rûdekî tâ Şâmlû*, Tahrân 1381, s. 174-188; Saîd-i Hamîdîyân, *Sa'dî der Gâzel*, Tahrân 1384; Hasan-ı Enverî, *Şûrîde vü bi-Karâr der Bâre-i Sa'dî ve Âşâr-ı Ū*, Tahrân 1384; Saîd-i Nefîsî, "Târîh-i Dürüst-i Dergüzeşt-i Sa'dî", *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât*, VI/1, Tahrân 1337/1958, s. 64-82; Tahsin Yazıcı, "Sadî", *İA*, X, 36-41; R. Davis, "Sadî", *EP* (Ing.), VIII, 719-723; Mazriye Muhammedzâde, "Sa'dî-yi Şîrâzî", *DMT*, IX, 166-169.

MUSTAFA ÇİÇEKLER

SA'DİLER

(السعديون)

Fas'ta hüküm süren
bir İslâm hânedanı
(1511-1659).

Fas'ta (el-Mağribü'l-Aksâ) hüküm süren Fas şerifleri hânedanlarından biri olup Hz. Peygamber'in torunu Hasan'ın soyundandır. Sa'dîler'in Resûl-i Ekrem'in sûtânesi Halîme'nin kabilesi Benî Sa'd'a mensup olduğunu söyleyenler de vardır. VI. (XII.) yüzyılda Fas'ın güney kesiminde yer alan Der'a vadisine yerleşen Sa'dîler'in tarih sahnesine çıktığı dönemde Fas'ın Akdeniz kıyıları İspanyollar, Atlantik sahilleri Portekizliler tarafından işgal edilmişti. Vattâsîler'in son devrini yaşadığı ve mahallî yönetimlerin topraklarını savunmadığı bu dönemde işgalcilerle mücadeleyi kabileleri yönlendiren tarikat şeyhleri, murâbitlar ve şerifler üstlendi. Portekizliler'e karşı Sûsulaksâ bölgesinde yürütülen cihad hareketine o bölgede yaşayan Sa'dî liderleri öncülük ediyordu. Hz. Hasan soyundan olmaları yanında bu mücadelede kazandıkları başarılar onları millî kahraman haline getirmişti. Bu sırada Ebû Abdullah Mevlây Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman es-Sa'dî, cihadda etkili olan Cezûliyye tarikatı şeyhi Muhammed b. Mübârek el-Akâvî'nin tavsiyesiyle hristiyanlara karşı cihadı organize etmek üzere Sûs bölgesine çağırıldı. Davet için gelen kabile reisleriyle birlikte Der'a'dan Sûs bölgesinde Târûdânt (Tarudanat) yakınındaki Tidsî köyüne giden Muhammed burada toplanan yaklaşık elli kabile reisinden Sûs bölgesinin cihad emîri olarak biat aldı (916/1511). Fonti'de Portekizliler'e karşı başarı kazanan ve kısa sürede bütün kabilelerin desteğini sağlayarak Fas'ın güneyinde hâkimiyet alanını genişleten Muhammed'e Kâim-Biemrillâh unvanı verildi. Tarihçilerin çoğu tarafından Sa'dîler hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarı sayılan Muhammed büyük oğlu Ahmed'i veliyaht tayin ederek verasete dayalı bir idareyi başlatmış oldu. Muhammed'in 923'te (1517) vefatından sonra yerine bazı tarihçilerin hânedanın gerçek kurucusu saydığı Ahmed el-A'rec geçti. Ahmed el-A'rec ile onun vezir tayin ettiği kardeşi Mevlây Muhammed eş-Şeyh, Portekizliler'e karşı zafer kazanarak Asfi ve Azemmûr'u geri aldılar. Vattâsî valisinin ölümünün ardından Merakeş'e girip burayı başşehir edindiler (930/1524). Bu gelişme iki tarafı savaşa sürüklediyse de Vattâsîler'in Merakeş'i geri alma

teşebbüsleri sonuçsuz kaldı. Sa'dîler'in Vattâsîler'i ağır bir yenilgiye uğrattığı Ukbâ savaşı'nın ardından Tâdlâ'nın güneyi ve Sûs'un Sa'dîler'e, Tâdlâ'dan Cezayir'e kadar olan bölgenin Vattâsîler'e bırakılması şartıyla bir anlaşma yapıldı (943/1536). Böylece iki devletin egemenlik alanlarının belirlenmesinin yanı sıra Sa'dî yönetimi Vattâsîler tarafından tanınmış oldu. Portekizliler ve İspanyollar'a karşı başarı kazanan ve bazı sahil şehirlerini geri alan iki kardeş yirmi üç yıl uyum içinde çalıştı. 1537'de Portekiz ile üç yıl süreli bir antlaşma imzalandı.

Ahmed'in, oğlunu veliyaht tayin etme düşüncesi, buna karşılık Muhammed'in ele geçirdiği ganimetlerin yarısını yanında bırakmaması yüzünden iki kardeş arasında savaşı çıkı. Savaşı kazanıp tahta oturan Mevlây Muhammed eş-Şeyh ağabeyini ve çocuklarını hapse attı (946/1539). 1541'de Agâdır'ı ele geçirdi. Aynı yıl Safî Kalesi'ni kuşatarak Portekizliler'i Safî ve Azemmûr'u terketmeye, 1550'de Kasrüssagîr ile Asîlâ'yı boşaltmaya mecbur bıraktı. Böylece Portekiz'in Fas'ta sürdürdüğü yayılma siyasetini sona erdirmiş oldu. Fas'ın tamamını ele geçirmeye karar veren Muhammed eş-Şeyh bir dizi savaş neticesinde Fas şehrine girip Vattâsî hâkimiyetine son verdi (956/1549). Cezayir'e giderek Osmanlılar'a iltica eden Ebû Hassûn dışında Vattâsî liderlerini tutuklayıp Merakeş'e gönderdi. Bir yıl sonra doğuya yöneldi ve Osmanlı hâkimiyetini tanıyan Abdülvâdî emîrinin idaresinde bulunan Tilimsân'a girdi. Ardından Şelif vadisi ve Müstegânim'in zaptına kalkıştı. Bunun üzerine duruma müdahale eden Osmanlı ordusu Sa'dîler'i mağlûp ederek Tilimsân'ı geri aldı. Osmanlı himayesinde tekrar tahta oturan Ebû Zeyyân'ın aynı yıl içinde ölmesiyle Abdülvâdî hânedanı sona ermiş oldu.

Vattâsî liderlerinden Ebû Hassûn, Sâlih Reis kumandasındaki Osmanlı ordusuyla Fas şehrine saldırdı, Muhammed eş-Şeyh'i oradan çıkarp tekrar Vattâsî tahtına oturdu (961/1554). Ancak Osmanlı birliklerinin buradan ayrılmasının ardından Ebû Hassûn Muhammed eş-Şeyh tarafından ağır bir yenilgiye uğratarak öldürüldü. Böylece Vattâsîler hânedanı son buldu. İkinci defa Fas şehrine giren Muhammed eş-Şeyh, Osmanlı tehdidine karşı İspanyollar'ın desteğini aramaya başladı. Onun düşmanca tutumuna rağmen Kanûnî Sultan Süleyman, Harrûbî'yi Fas'a elçi göndererek Muhammed eş-Şeyh'in saltanatını tebrik etti. Vattâsîler döneminde olduğu gibi hutbeleri Osmanlı sultanı adına okutmasını istedi. Padişahın emredici üslûbuna ve

elçinin davranışlarına öfkelenen Muhammed eş-Şeyh, Mısır topraklarını aldıktan sonra cevap vereceğini söyleyerek Tilimsân'ı zapta kalkıştı (964/1557), ancak bunun bedelini hayatıyla ödedi; aynı yıl Cezayir'den harekete geçip Fas'a giden küçük bir Osmanlı süvari birliği tarafından Derna dağlarında öldürüldü. Muhammed eş-Şeyh'in yerine oğlu Abdullah, Gâlib-Billâh lakabıyla tahta geçti (964/1557).

Bir yıl sonra Hasan Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleriyle yaptığı savaştan bir sonuç alamayan Gâlib-Billâh bu arada tahtı için tehlikeli gördüğü kardeşi Ebû Saîd Osman'ı öldürttü. Aynı âkıbete uğrama endişesine kapılan diğer üç kardeşi Tilimsân'a giderek Osmanlılar'a sığındı. Osmanlı donanmasının Cezayir önlerinde görülmesiyle korkuya kapılan Gâlib-Billâh, Osmanlı hâkimiyetindeki stratejik Bâdis adasına saldıran İspanyollar'a yardım etmekten çekinmedi. Portekizliler'in desteklediği İspanyollar'ın Bâdis'i ele geçirmesi Mağrib denizciliğine ağır bir darbe oldu (1564).

Gâlib-Billâh, ülkesinde istikrarı sağlamak amacıyla dinî şahsiyetlerle iyi münasebetler kurmaya çalışmakla birlikte Osmanlılar'ı destekleyen tarikat mensuplarına zulmetmekten çekinmedi. Ancak daha sonra bundan vazgeçti. İstanbul'da bulunan kardeşi Abdülmelik'in Osmanlı sarayındaki nüfuzunu kırmak ve tehlikeye düşen tahtını korumak için zengin hediyelerle bir elçilik heyeti gönderdi (980/1572-73). Elçisi İstanbul'dan dönmeden vefat eden Gâlib-Billâh'ın yerine oğlu Muhammed el-Mütevekkil-Alellah tahta oturdu (981/1574). Ancak Osmanlı sarayında bulunan Abdülmelik, II. Selim'den istediği desteği sağlayıp Osmanlı kuvvetlerinin yardımıyla Fas şehrine girdi (983/1576). Ardından Muhammed el-Mütevekkil'in sığındığı Merakeş üzerine yürüdü. Sa'dî tahtını ele geçiren Abdülmelik halktan biat alarak Mu'tasım unvanıyla tahta oturdu (19 Rebîülâhîr 984 / 16 Temmuz 1576). Kültürlü bir hükümdar olan Abdülmelik'in tahta çıkışıyla Osmanlı-Sa'dî ilişkilerinde yeni bir dönem başladı. Devletin teşkilatlanmasında ve ordunun ıslahında Osmanlı sistemi örnek alındı. Abdülmelik, III. Murad'ın gönderdiği hil'atı giydi, kılıcı kuşandı, böylece Fas'ta Osmanlı etkisi ve nüfuzu tam anlamıyla yerleşti. Abdülmelik'le giriştiği mücadelede tahtını kaybeden Muhammed el-Mütevekkil, Portekiz hâkimiyetindeki Tanca'ya sığınarak Portekiz Kralı Sebastiyân'dan yardım istedi. Teklifi kabul eden Portekiz

kralı papalık, İspanya, İtalyan, Alman ve Fransız birliklerinin katıldığı kalabalık Haçlı ordusuyla Mağrib'e geçti. Ancak Haçlı ordusu Vâdilmehâzin savaşında bozguna uğradı (30 Cemâziyelevvel 986 / 4 Ağustos 1578). Portekiz kralı ile Muhammed el-Mütevekkil çarpışmalar sırasında, Abdülmelik hastalığı dolayısıyla savaş alanında öldü.

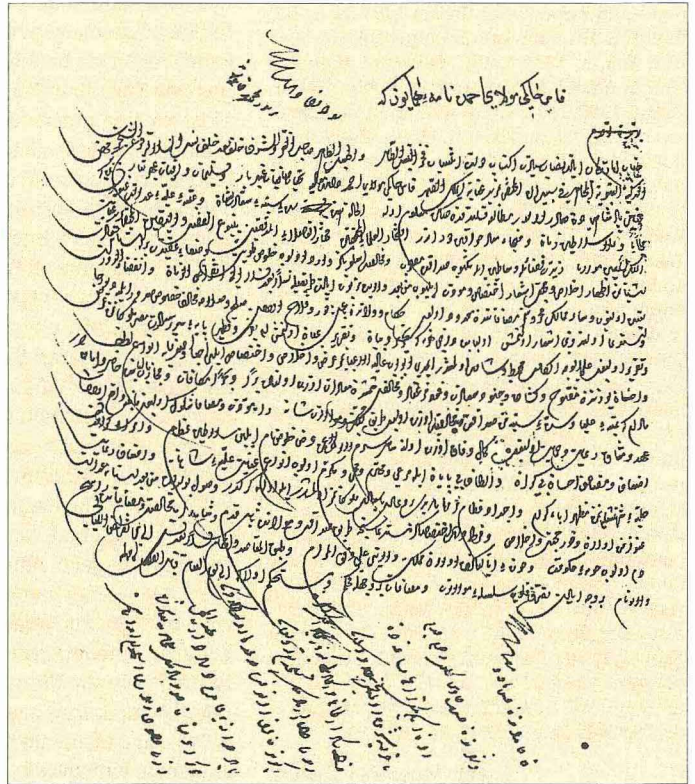
Abdülmelik'in yerine Sa'dî tahtına Mansûr unvanıyla Fas valiliğine tayin ettiği kardeşi Ebû'l-Abbâs Ahmed oturdu. Ahmed el-Mansûr'un değerli hediyelerle gelen Osmanlı elçisini kabulde ve cevap vermeye ihmalkâr davranması Osmanlılar'ın Sa'dîler'e karşı tutumunu değiştirdi. Kaptanıderyâ Kılıç Ali Paşa donanmanın başında Fas üzerine gönderildi. Bunu haber alan Ahmed el-Mansûr hemen bir elçilik heyetini değerli hediyelerle İstanbul'a gönderdi. Osmanlılar'a bağlılığını arzeden Ahmed el-Mansûr hutbenin padişah adına okunmasını, sikkenin onun adına basılmasını ve yıllık vergi vermeyi kabul etti. Ardından Fas yönetiminin ona ve evlâdına bırakıldığını bildiren bir nâme-i hümayun gönderildi (BA, MD, nr. 48, s. 31). Bununla birlikte Ahmed el-Mansûr'un kendini müslümanların halifesi olarak gördüğü zikredilmektedir (Fıştâli, s. 123).

Cezayir gibi Fas'da Osmanlılar'ın bir eyaleti haline getirmeye çalışan Kılıç Ali Paşa'nın

995'te (1587) ölümünden sonra Ahmed el-Mansûr 1588 yılına ait vergiyi İstanbul'a göndermedi. Ancak III. Murad'ın donanmaya Akdeniz'e açılma emrini verdiğini duyunca Temgrûti ve Muhammed b. Ali el-Fıştâli'nin içinde bulunduğu elçilik heyetini vergi ve hediyelerle birlikte yola çıkardı. Temgrûti bu seyahatiyle ilgili *en-Nefhatü'l-miskiyye fi's-sefâretü't-Türkiyye* adlı eserinde Osmanlı sarayı, İstanbul, Osmanlı ülkesi ve Türkler'e dair hatıralarını anlatmıştır.

Osmanlılar'la ilişkileri düzeltten ve İspanya'dan bir saldırı beklemeyen Ahmed el-Mansûr, 999'da (1591) Batı Sudan'ı ele geçirmek amacıyla güneye Sahrâ'ya yöneldi. Müslüman Gao emîri ve Sudan'ın hâkimi İshak Sokiya'ya mektup göndererek otoritesini tanımasını ve kendisine vergi ödemesini istedi. Teklifinin reddedilmesi üzerine ateşli silâhlarla donatılmış ordularını Sudan'a gönderdi. Tondibi savaşıyla Songay Sultanlığı yıkıldı. Toprakları Osmanlı sistemi örnek alınarak bir eyalet haline getirildi. Sudan seferinden 20.000 civarında köle ve bol miktarda altın ve fildişi ile döndü. Sudan'da ele geçirilen altın ve altın yatakları dolayısıyla "Zehebî" unvanıyla anılan Ahmed el-Mansûr zamanında Fas'ta iktisadî hayat canlandı. Ancak Sudan'ın zengin kaynakları tükenince ülke anarşi, fakirlik ve sefaletle sürüklendi.

Fas hâkimi
Ahmed'e
yazılan
nâmenin
sûreti
(BA, MD,
nr. 48, s. 31)

İmar faaliyetlerine önem veren Ahmed el-Mansûr başşehir Merakeş'te dönemin en ihtişamlı eserlerinden biri olan Kasrûl-bedî Saray'ını inşa ettirdi. Sarayın inşasında çalışmak üzere birçok ülkeden mimar, sanatkâr, usta ve işçi getirtti. Bu sarayda verilen muhteşem kabuller sayesinde Avrupa'da Sa'dîler'in dönemin en güçlü devletlerinden biri olduğu imajı uyandı. Fransa, İngiltere, Hollanda ve diğer Avrupa devletleriyle kurulan ticarî ilişkiler sayesinde limanlara çok sayıda yabancı tüccar geliyordu. Kardeşi Abdülmelik'in başlattığı idarî, askerî, siyasî, iktisadî ve adlî düzenlemeleri devam ettiren Ahmed el-Mansûr, saltanatının son yıllarında veliaht tayin ettiği Fas valisi büyük oğlu Muhammed eş-Şeyh el-Me'mûn'un isyanıyla karşılaştı. İsyanı bastırıp oğlunu hapse attırdıktan (1011/1602) sonra yakalandığı vebadan öldü (1012).

Daha sonra oğulları arasında taht kavgaları başladı. Ebû'l-Meâlî Zeydân en-Nâsır Fas şehrinde, Ebû Fâris Abdullah Merakeş'te el-Vâsih-Billâh lakabıyla sultanlığını ilân etti. Meknes'te hapiste olan Muhammed eş-Şeyh el-Me'mûn ile anlaşılan Ebû Fâris onu Zeydân'ın üzerine gönderdi. Mağlûp olan Zeydân, Vecd'e giderek Osmanlılar'dan yardım istedi, ardından Fas'a dönüp Sûs bölgesine yerleşti. Bu arada Fas şehrine gelen Muhammed eş-Şeyh orada sultan ilân edildi. Ardından Ebû Fâris'i yenip Merakeş'i de hâkimiyeti altına aldı (1015/1606). Ancak onun kötü yönetimi yüzünden aynı yıl Merakeş halkı Zeydân'ı davet ederek sultan ilân etti. Muhammed eş-Şeyh de İspanya'ya gidip Kral III. Philippe'ten yardım istedi (1018/1609). Yardım karşılığında Arayış'ı İspanyollar'a terketmeyi kabul edince çıkan bir isyan sırasında öldürüldü (1022/1613).

Öte yandan Me'mûn'un oğlu Abdullah amcası Ebû Fâris'i öldürerek Fas'ta sultanlığını ilân etti (1019/1610). Ülke Merakeş (güney) ve Fas (kuzey) emirlikleri olarak ikiye bölündü. Beklediği yardımı bir türlü alamamasına rağmen Osmanlılar'a bağlılığını sürdüren Zeydân'ın ölümünün (1036/1627) ardından üç oğlu arasında başlayan taht kavgaları yüzünden ülkede güven ve istikrar kalmadı; çıkan iç savaşlar yıkılışı hızlandırdı. Sa'dîler'i iktidara getiren dinî önderler ve zâviyelerin bu defa onların aleyhine döndüğü, ülkenin farklı güçleri arasında taksim edildiği ve sultanların varlık gösteremediği bir dönemde sadece Muhammed eş-Şeyh el-Asgar, Merakeş ve civarında hâkimiyet kurabildi. 1064'te (1654) vefat eden Muhammed eş-Şeyh'in

yerine geçen oğlu Ahmed el-Abbâs, Ma'kıl Arapları'ndan Şebbâne kabilesine mensup dayılarının desteğiyle oturduğu tahtında etkili olamadı. İktidarı elde etmek amacıyla Merakeş'i muhasara eden Şebbâne liderleri onu öldürerek (1069/1659) başşehir girdiler ve Ebû Bekir Abdülkerim eş-Şebbânî el-Harîrî'yi (Kurum el-Hâc) sultan ilân ettiler. Böylece Sa'dîler hânedanı sona ermiş oldu.

Devlet yönetiminde vezirler, hâcibler, kadılar, kâtipler, kumandanların yanı sıra malî ve hukukî işlerle görevli birçok divan mevcuttu. Bu merkezî ve mahallî örgütlerin tamamına "mahzen" denilirdi (bk. MAHZEN). Kadılık teşkilâtı, mezâlim mahkemeleri, şurta ve hisbe teşkilâtı en önemli adlî kurumlardı. Ülke yönetiminde Osmanlı Devleti'ni örnek alan Sultan Abdülmelik'in başlattığı hareketi Ahmed el-Mansûr devam ettirdi. Osmanlı etkisi daha ziyade askerî alanda belirgindi. Sa'dîler askerî teşkilâtlanmaya büyük önem verdiler; Türkler, Endülüslü müslümanlar, mühtediler, Arap ve Berberî kabileler gibi muhtelif unsurlardan oluşan güçlü bir ordu kurdular. Ahmed el-Mansûr yeniçerilere benzeyen birlikler oluşturdu ve Osmanlı askerî teşkilâtındaki rütbe ve unvanları kullandı. Sa'dîler kara birlikleri yanında donanmayı da güçlendirdiler. Türkler'in ve Endülüslü müslümanların da görev aldığı donanma Ahmed el-Mansûr devrinde önemli bir deniz gücü haline geldi.

Sa'dî sultanları ülkede ilmî hayatın canlanmasını teşvik ettiler. Cami, medrese ve kütüphanelerin sayısını arttırdıkları gibi cami ve kütüphaneleri değerli kitaplarla zenginleştirdiler. Âlimleri himaye ederek Endülüslü İslâm kültür mirasının ülkelerine gelmesi için gayret sarfettiler. Bu arada eğitim ve öğretimi kırsal kesimde de yaymaya çalıştılar. Küttâb adı verilen ilk mekteplerde dinî bilgiler yanında matematikle ilgili bilgiler öğretiliyordu. Zâviye, cami, mescid ve medreselerde astronomi, matematik, tıp, tabii bilimler, tarih ve coğrafya gibi dersler de okutuluyordu.

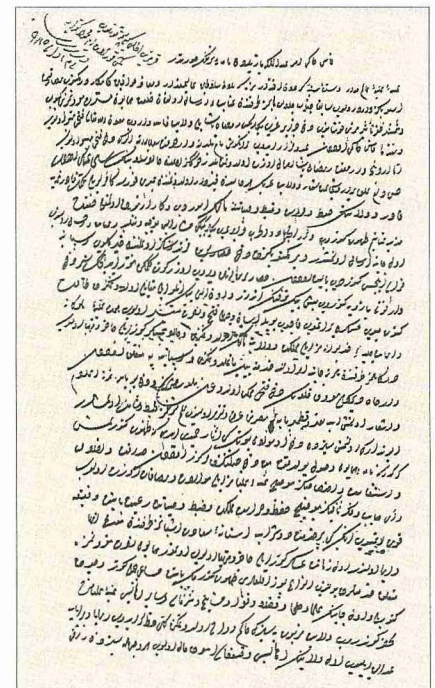
Kıraatte Ahmed b. Şuayb, Muhammed es-Summâtî el-Hebtî, Ebû'l-Kâsım b. İbrâhim ed-Dükkâfî, Muhammed b. Muhammed er-Rahmânî; hadiste Mağrib muhaddisi olarak tanınan Kassâr ve İbn Harzûz el-Miknâsî; kelâmı Muhammed el-Me'mûn el-Merrâkûşî, Abdurrahman b. Muhammed et-Tamnârî; fıkıhta Mencûr, İbn Ardûn, Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Abdülvâhid b. Âşir el-Fâsî; tasavvufta Zerrûk, Ebû'l-Mehâsin el-Fâsî, Hamâdu Mûsâ, Har-

rûbî; tıpta Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed el-Gassânî, Ebû'l-Kâsım el-Fiştâlî; astronomide Ebû Zeyd Abdurrahman b. Amr el-Cerrâdî, Muhammed b. Saîd el-Mirgîti; edebiyat ve şiirde *Mecmû'atü'r-resâ'il* sahibi Ebû Fâris el-Fiştâlî; dil ilimlerinde Ebû'l-Hasan Ali b. Zübeyr es-Sicilmâsî, bir tıp lugatı yazar Ebû'l-Kâsım el-Gassânî; tarih ve coğrafya alanında Ebû Fâris el-Fiştâlî, İbnü'l-Kâdî, İbn Asker el-Mağribî, Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, Abdurrahman b. Abdülkâdir el-Fâsî, Hasan el-Vezzân, Temgrûfî gibi birçok ilim adamı yetişti.

Ülkelerini ekonomik açıdan geliştirmeye çalışan Sa'dî sultanları ziraat, endüstri ve ticaret alanında önemli bir kalkınma sağladılar; özellikle şeker üretimini arttırdılar. Yahudi tüccarları ülkenin ticarî hayatında ağırlıklı konumdaydı. Endülüslü muhacirleri de hayatın her alanında güçlerini ve teknik becerilerini ortaya koydular. Selâ ve Rabat gibi liman şehirlerine yerleşerek ülke ticaretinde belirgin bir canlanmaya ve ekonomik gelişmeye katkıda bulundular.

Sa'dîler devrindeki mimari eserlerde mahallî unsurların yanında Arap, Endülüslü ve

Fas hâkimi Abdülmelik'e yazılan nâmenin sûreti (BA, MD, nr. 30, s. 208)

Türk sanatının etkileri hâkimdi. Bu döneme ait yapılar arasında Ahmed el-Mansûr'un Merakeş'te inşa ettirdiği Kasrûl-bedî', Abdullah el-Gâlib zamanında Merakeş'te yapılan ve tezyinatıyla dikkat çeken Sa'dîler Türbesi (Darîhu's-Sa'diyyîn), Mevâsîn ve Ebû'l-Abbas es-Sebtî camileri, Ahmed el-Mansûr'un annesi Mes'ûde bint Ahmed tarafından yaptırılan Bâbü Dükkâle Camii ve Medresesi, Muhammed el-Mehdî eş-Şeyh döneminde Târûdânt'ta inşa edilen ulucami ve medresesi, Merakeş'te Sîdî Süleyman el-Cezûlî Zâviyesi sayılabilir.

SA'DÎ HÜKÜMDARLARI

Ebû Abdullah Muhammed el-Kâim-Biemrillâh	(916/1511)
Ahmed el-A'rec	(923/1517)
Muhammed eş-Şeyh el-Mehdî	(946/1539)
Abdullah el-Gâlib	(964/1557)
Muhammed el-Mütevekkil	(981/1574)
Ebû Mervân Abdülmelik	(984/1576)
Ahmed el-Mansûr	(986/1578)
Ebû'l-Meâlî Zeydân en-Nâsir	1012-1013/1603-1604 (Fas) 1018-1036/1609-1627 (Merakeş)
Muhammed eş-Şeyh el-Me'mûn	(1015-1022/1606-1613)
Ebû Fâris Abdullah	(1012-1018/1603-1609) (Merakeş) (1019-1032/1610-1623) (Fas)
Abdülmelik b. Muhammed eş-Şeyh	(1032-1036/1623-1627) (Fas)
Ebû Mervân Abdülmelik b. Zeydân en-Nâsir	(1036/1627)
Velîd b. Zeydân en-Nâsir	(1040/1631)
Muhammed eş-Şeyh el-Asgar	(1045/1636) (Merakeş)
Ahmed el-Abbas	(1064-1069/1654-1659)

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MD, nr. 6, s. 450-451; nr. 7, s. 898, 899, 906, 907; nr. 12, s. 325, 537, 544; nr. 34, s. 1067; nr. 18, s. 13, 15; nr. 24, s. 102; nr. 10, s. 147, 180, 183, 197; nr. 35, s. 189; nr. 42, s. 82, 83, 84, 86; nr. 52, s. 227; nr. 67, s. 134; Hasan el-Vezzân, *Vaşfû lîfrikıyye*, I-II, tür.yer.; Feridun Bey, *Münşeât*, I, 570-572; II, 153-154, 245-249, 481; Fiştâli, *Menâhilü's-şafâ* (nşr. Abdülkerîm Küreyyim), Rabat 1972; Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr* (haz. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1980, I, 20, 44, 47, 64, 93-95; Münecimbaşı, *Sa-hâifü'l-ahbâr*, II, 551, 575; III, 262-263; İrenî, *Nüzhetü'l-hâdî bi-ahbârî mülûki'l-karni'l-hâdî* (nşr. O. Houdas), Paris 1888; Muhammed b. Abdüsselâm ed-Duayyif, *Târîhu'd-Devleti's-Sa'ide* (nşr. Ahmed el-Ammârî), Rabat 1406/1986, s. 7-12; Zeyyânî, *et-Tercümânü'l-mu'rib 'an düvelî'l-meşriq ve'l-mağrib* (nşr. ve trc. Roger le Tourneau), Aix-en-Provence 1977, tür.yer.; Selâvî, *el-İstikşâ*, V-VI; A. Cour, *L'établissement des dynasties des chérifs au Maroc et*

leur revalité avec les turcs de la régence d'Alger, 1509-1830, Paris 1904; a.mlf., "Sa'dîler", *İA*, X, 41-44; Henry de Castries, *Les sources inédites de l'histoire du Maroc, première série-dynastie saadienne, archives et bibliothèques des Pays-Bas*, Paris 1905-1953, I-III; E. Lévi-Provençal, *Les historiens des Chorfa*, Paris 1922; J. Serres, *La politique turque en Afrique du nord sous la monarchie de juillet*, Paris 1925, s. 1-7; Aziz Samih İter, *Şimali Afrika'da Türkler*, İstanbul 1936-37, I, 65-212; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 15-16, 20-21, 45-47; III/2, s. 116-120, 222-223, 268-269; IV, 356-357; H. Terrasse, *Histoire du Maroc*, Casablanca 1950, I-II, tür.yer.; G. Drague [Spillmann], *Esquisse d'histoire religieuse du Maroc, conrères et zaouïas*, Paris 1951, tür.yer.; Roger le Tourneau, *Les débuts de la dynastie sa'adienne*, Alger 1954; a.mlf., *Fâs kable'l-himâye* (trc. Muhammed Haccî - Muhammed el-Ahdar), Beyrut 1406/1986, I-II; Abdülkerîm Küreyyim, *el-Mağrib fi 'ahdi'd-devleti's-Sa'diyye*, Rabat 1398/1978; Seyyid Abdülazîz Sâlim, *Târîhu'l-Mağrib fi'l-'asrî'l-İslâmî*, İskenderiye 1982, s. 683-710; Muhammed Haccî, *el-Hareketü'l-fikriyye bi'l-Mağrib fi 'ahdi's-Sa'diyyîn*, Rabat 1982, I-II; Muhammed el-Garbi, *Bidâyetü'l-hükmi'l-Mağribi fi's-Sûdânî'l-Garbi*, Küveyt 1982; Abdülhâdî et-Tâzî, *el-Mucez fi târîhi'l-alakâti'd-devliyye li'l-memleketi'l-Mağribiyye*, Rabat 1404/1984, tür.yer.; P. Berthier, *La bataille de l'Oued el-Makhazen*, Paris 1985; İbrâhim Harekât, *el-Mağrib 'abre't-târîh*, Dârülbeyzâ 1405/1984, II, 245-255, 320; a.mlf., *es-Siyâse ve'l-müctema' fi'l-'asrî's-Sa'dî*, Dârülbeyzâ 1408/1987; a.mlf., "Fas", *DİA*, XII, 190; Muhammed Mezzin, *Fâs ve bidâyetühâ fi târîhi'l-Mağribi's-Sa'dî*, Rabat 1986, I-II; Abdelatif Agnouche, *Histoire politique du Maroc*, Casablanca 1987, s. 171-200; Abdülfettâh Mukallid el-Guneymî, *Meusû'atü târîhi'l-Mağribi'l-'Arabî*, Kahire 1414/1994, VI, 110-350; İsmail Yiğit, *Siyâsi-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Endülüs (Garnata), Benî Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri*, İstanbul 1995, s. 361-446; İsmail Ceran, *Mağrib'de Sa'dîler: 1511-1659* (doktora tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; B. Lugan, *Histoire du Maroc*, Paris 2000, tür.yer.; Michaux-Bellaire, "Mahzen", *İA*, X, 190-191; G. Yver, "Fas", a.e., IV, 490-491; a.mlf., "al-Mağrib", *EI²* (Fr.), V, 1180-1181; Ch. Pellat, "Mawlay Maḥammad al-Shaykh", a.e., VI, 884-885; Chantal de la Véroine, "Sa'dîdes", a.e., VIII, 743-746; Hulusi Yavuz, "Ahmed el-Mansûr", *DİA*, II, 98-100; Mustafa L. Bilge, "Fas", a.e., XII, 190-192.

İSMAİL CERAN

SA'DİYYE

(السعدية)

Sa'deddin el-Cebâvî'ye
(ö. 575/1180)

nisbet edilen bir tarikat.

İslâm dünyasında kurulan ilk büyük tarikatlar Kâdiriyye ve Rifâiyye'nin pîrleri Abdülkâdir-i Geylânî ile Ahmed er-Rifâî'nin çağdaşı olan Sa'deddin el-Cebâvî'ye nisbet edilen Sa'diyye tarikatının ilk dönemleri hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Sa'deddin el-Cebâvî ile birlikte Şam'a (Di-

maşk) gelen kardeşlerinden Şeyh Müey-yidüddin'in, Şeyh Ebû Hilâl Muhammed, Şeyh Muhammed Saîd ve Şeyh Abdullah Yûnus'un Şam ve çevresindeki şehirlerde zâviyelerini kurup irşad faaliyetinde bulundukları kaydedilmekteyse de XVI. yüzyılın ortalarına kadar Sa'diyye adlı bir tarikatın mevcudiyetinden söz edilmemektedir. Tarikatın âdâb ve erkânı muhtemelen XVI. yüzyılda Şam'ın Meydan (Kubeybâd) mahallesindeki zâviyenin şeyhi olan ve "Küçük Sa'deddin" diye bilinen Sa'deddin Muhammed b. Hüseyin el-Asgar eş-Şâgûrî (ö. 986/1578) tarafından belirlenmiştir.

Tarikatın Şam merkez olmak üzere Hama, Humus, Halep, Akkâ, Nablus ve Sayda şehirleriyle bunlara bağlı köylerde, XVIII. yüzyıldan sonra İstanbul ve Balkanlar'da yaygınlık kazandığı görülmektedir. Sa'deddin el-Cebâvî'nin müşşidi Ebû Muhammed Yûnus b. Yûsuf eş-Şeybânî'ye (ö. 619/1222) nisbet edilen Şeybâniyye tarikatının devamı olduğundan bazan Şeybâniyye diye de anılan Sa'diyye tarikatı Şerrâbiyye, Tağlibiyye, Abdüsselâmiyye, Vefâiyye ve Âciziyye adlı beş kola ayrılmıştır. Şerrâbiyye, Sa'deddin el-Cebâvî'nin küçük kardeşi Şeyh Abdullah Yûnus'a nisbet edilir. Şam'ın güneyindeki Buhsa'da zâviyesini kuran Şeyh Yûnus'un Haçlılar'la yapılan savaşlar sırasında yaralanan askerlere şurup (ilâç) yaparak yardımcı olduğu için kendisiyle devam eden tarikat silsilesine Şerrâbiyye adı verildiği kaydedilmektedir. Şam'ın Ammâre mahallesindeki zâviyenin on dördüncü post-nişini Ebû Tağlib Muhammed b. Sâlim'e nisbet edilen Tağlibiyye XVI. yüzyılın ortalarında, Şam'ın Sâgûr mahallesindeki zâviyenin şeyhi Ebû'l-Vefâ İbrâhim b. Yûsuf eş-Şâmî'ye (ö. 1170/1756) nisbet edilen Vefâiyye ve Abdüsselâm eş-Şeybânî'ye (ö. 1165/1752) nisbet edilen Abdüsselâmiyye (bk. ABDÜSSELÂMİYYE) XVIII. yüzyılda, Ebû'l-Vefâ eş-Şâmî'nin halifesi Süleyman Âcizî Baba'ya nisbet edilen Âciziyye XIX. yüzyılda kurulmuştur. Tarikat hakkında bilgi veren kaynaklarda bu kol kurucularının tarikatın âdâb ve erkânında yaptıkları değişiklikler konusunda bilgi bulunmamaktadır.

Tarih boyunca tarikatın merkezi olma niteliğini sürdüren Şam'da dört büyük Sa'dî zâviyesi kurulmuştur. Bunların en büyüğü ve meşhuru olan Meydan mahallesindeki zâviye XV. yüzyılın sonlarında Hasan el-Cennânî tarafından inşa edilmiştir. Sa'diyye, Şeyh Hasan'dan sonra yerine geçen oğlu Şeyh Hüseyin ve onun oğlu Sa'deddin Muhammed el-Asgar (ö. 986/1578) döneminde Şam ve çevresinde büyük bir